

تاریخ تطوّر نثر فارسی

دکتر سیروس شمیسا

تهران

۱۳۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	فصل اول: دری ادامهٔ پهلوی
۸	چند متن پهلوی
۸	خسرو قبادان و ریدگی
۱۴	چیده اندرز پوریوتکیشان
۱۷	اندرزهای پیشینیان
۱۹	دری به جای پهلوی
۲۰	مختصات کلی نثر پیش از اسلام و قرون نخستین اسلامی
۲۱	بلاغت ایرانی
۲۳	دبیری در ایران باستان
۲۵	لهجه‌ها و زبان‌های محلی
۲۹	برخی از مختصات زبانی پهلوی
۲۹	مختصات آوایی
۳۱	مختصات نحوی
۳۲	مختصات لغوی
۳۳	نمونه در آمیختگی
۳۵	فاصلهٔ بین نثر پهلوی و نثر فارسی
۳۷	تغییر خط
۳۷	رطانات عجم
۳۹	خلاصه و نتیجه
۴۲	فصل دوم: نثر سبک خراسانی یا مُرسل
۴۲	نثر مرسل

۴۳	دوره سامانیان
۴۴	شعوبیه
۴۶	کتب تاریخی
۴۶	مقدمه شاهنامه ابومنصوری
۴۹	تاریخ بلعمی
۵۰	نبرد تن به تن خسرو پرویز با بهرام چوبینه
۵۶	کتب مذهبی
۵۶	ترجمه تفسیر طبری
۵۷	کتب علمی
۵۸	هدایة المتعلمین فی الطب
۵۸	باب قُطْرُب
۵۹	الابنیه عن حقایق الادویه
۶۰	عُنَاب
۶۰	حدود العالم من المشرق الى المغرب
۶۱	گیلان
۶۱	غزنویان
۶۳	کتب علمی
۶۳	التفهیم لاوائل صناعة التنجیم
۶۴	حال ایشان اندر سعادت و نحوست چیست؟
۶۴	دانشنامه علایی
۶۵	خدمات بیرونی و بوعلی سینا به فارسی نویسی
۶۷	کتب عرفانی
۶۸	کتب تاریخی
۶۸	تاریخ سیستان
۶۸	نمونه‌یی از نثر کتاب
۶۹	سفرنامه ناصر خسرو
۷۱	نثر مرسل و ایجاز
۷۴	فصل سوم: نثر بینابین
۷۴	کشف المحجوب

صفحه	عنوان
۷۶	تاریخ بیهقی
۷۷	داستان امیر یوسف (برادر محمود) و طغرل
۸۱	[مجلس سلطان مسعود غزنوی در روز عید]
۸۴	مختصات نثر مرسل دوره دوم
۸۵	ادامه نثر مرسل در عهد سلجوقی
۸۶	قابوسنامه
۸۸	سیاستنامه
۹۰	اندر خروج مزدک
۹۳	فصل چهارم: نثر موزون یا شعر غیر عروضی
۹۴	اقاویل مشایخ
۹۶	در آمیختگی شعر عروضی و غیر عروضی
۹۶	نمونه شعر پهلوی
۱۰۰	طبقات الصوفیه
۱۰۱	کشف الاسرار
۱۰۲	تفسیر نسفی
۱۰۲	ترجمه کهن قرآن
۱۰۳	ترجمه قرآن و وزن غیر عروضی
۱۰۳	رتبه الحیات
۱۰۵	فصل پنجم: نثر فنی
۱۰۵	دوره سلجوقیان
۱۰۹	نثر فنی
۱۱۱	موزه ادبیات ایران
۱۱۲	خبر، وصف
۱۱۳	وصف
۱۱۴	وصف مرغزار
۱۱۴	شعر منثور
۱۱۶	عرض هنر نه عرض خبر
۱۱۷	نویسندگان نثر فنی
۱۱۹	سیستم دفاعی زبان فارسی

صفحه	عنوان
۱۲۴	کلیله و دمنه
۱۳۲	مرزبان نامه
۱۳۵	اضطراب تأثیر
۱۳۹	روضه العقول
۱۴۲	نامه های منشیانه
۱۴۴	عَتَبَةُ الْكُتَبِ
۱۴۵	التوسل إلى الترسّل
۱۴۵	مکاتیب سنایی
۱۴۶	منشآت خاقانی
۱۴۸	منشآت رشید و طواط
۱۴۹	کتاب تاریخی به نثر فنی
۱۴۹	ترجمه تاریخ یمینی
۱۵۲	راحة الصدور
۱۵۳	سبب تألیف این کتاب و کیفیت حال آن که چون بود
۱۵۵	فصل ششم: مقامه، نثر موزون فنی
۱۵۵	مقامه نویسی
۱۵۷	مقامات حمیدی
۱۵۸	چند انتقاد
۱۶۹	مقایسه مقامه مضمریه و سکاجیه
۱۷۵	مقامه اسکندریه
۱۸۲	خاتمه کتاب
۱۸۵	فصل هفتم: دو جریان آرایه بندی و عربی گرایی در قرن ششم
۱۸۵	شیفتگی به زبان و ادبیات عرب
۱۸۹	تزئین و آرایه بندی
۱۹۲	سندبادنامه
۱۹۴	راحة الارواح
۱۹۵	فصل هشتم: نثر ساده و بینابین قرن ششم
۱۹۵	کتاب تاریخی

صفحه	عنوان
۱۹۵	مُجمل التواریخ و القصص
۱۹۵	پادشاهی هرمزد بن نوشروان دوازده سال بود
۱۹۶	تاریخ بخارا
۱۹۸	ذکر فتح بخارا و ظاهر شدن اسلام در او
۱۹۸	نوروزنامه
۱۹۹	آفرین موبد موبدان به عبارت ایشان
۲۰۰	آثار عرفانی و حکمی
۲۰۲	کیمیای سعادت
۲۰۲	اسرار التوحید
۲۰۵	نمونه‌یی از حکایات
۲۰۵	تذکره‌الاولیا
۲۰۶	نمونه‌یی از حکایات و اقوال (شطحیات) ابوالحسن خرقانی
۲۱۰	رسالهٔ قشیریه
۲۱۱	معارف بهاء ولد
۲۱۳	کتب مذهبی
۲۱۳	تفسیر ابوالفتوح رازی
۲۱۴	نقض
۲۱۴	کتب علمی
۲۱۵	اندر علاج گزیدن سکن [= سگ] دیوانه
۲۱۵	عجایب المخلوقات
۲۱۶	نثر بینابین
۲۱۷	چهار مقاله
۲۱۷	محاکات فرخی
۲۱۹	فصل نهم: نثر فتنی در قرن هفتم
۲۱۹	نفثة المصدور
۲۲۶	داستان یار سپاهانی
۲۲۷	مرثیهٔ جلال‌الدین خوارزمشاه
۲۲۸	شهاب‌الدین منشی / نورالدین منشی
۲۳۰	نفثة المصدور، مشکل و مبهم
۲۳۱	نمونه‌هایی از بلاغت نفثة المصدور

صفحه	عنوان
۲۳۴	خلاصهٔ نفثة المصدور
۲۴۹	جهانگشای جوینی
۲۵۱	وزیدن باد بی‌نیازی خداوند
۲۵۲	تاریخ و صاف
۲۵۳	نمونه‌یی از نثر او
۲۵۴	بلاغت نثر فنی
۲۵۷	فصل دهم: امتزاج دو نوع نثر موزون در قرن هفتم
۲۵۷	مرصادالعباد
۲۵۷	در بیان آنک سبب نهادن این کتاب چه بود خاصه به پارسی
۲۶۰	گلستان
۲۶۶	فصل یازدهم: هم مرسل و هم فنی
۲۶۶	المعجم فی معاییر اشعار العجم
۲۶۸	کتاب‌های عوفی
۲۷۰	فصل دوازدهم: ادبیات بعد از حملهٔ مغول
۲۷۰	تبعات حملهٔ مغول
۲۷۵	در ذمّ مغولان
۲۷۷	فصل سیزدهم: نثر قرن هشتم
۲۷۷	کتب تاریخی
۲۷۸	جامع التواریخ
۲۷۹	تجارب السلف
۲۷۹	تاریخ گزیده
۲۷۹	کتب ادبی
۲۸۰	دستورالکاتب فی تعیین المراتب
۲۸۱	کتب عرفانی
۲۸۳	مناقب العارفین
۲۸۴	رسالة فریدون سپهسالار

صفحه	عنوان
۲۸۵	[مولانا و وزغان]
۲۸۵	نُزهة الارواح
۲۹۰	فصل چهاردهم: نشر قرن نهم (عهد تیموری و شاهرخی)
۲۹۰	مقدمه
۲۹۲	کتب تاریخی
۲۹۳	روضه الصفا
۲۹۴	توزوک تیموری
۲۹۴	کتب ادبی
۲۹۴	تذکره الشعرا
۲۹۶	آثار جامی
۲۹۷	آثار واعظ کاشفی سبزواری
۲۹۷	سبک نشر قرن نهم
۲۹۸	فصل پانزدهم: نشر دوره صفویه
۲۹۸	اوضاع کلی
۲۹۸	نثر این دوره
۳۰۱	کتب ادبی
۳۰۱	تذکره نویسی
۳۰۳	فرهنگ نویسی
۳۰۴	دساتیر
۳۰۶	داستان نویسی
۳۰۷	ترجمه
۳۱۰	کتاب های تاریخی
۳۱۲	استعلام و توغّل راقم در حقایق ادیان مختلفه و آرای متخالفه
۳۱۳	کتاب های مذهبی شیعه
۳۱۳	نسخ خطی
۳۱۴	کتب تاریخی
۳۱۴	کتب عرفانی
۳۱۴	کتب ادبی

صفحه	عنوان
۳۱۴	ترجمه از عربی
۳۱۴	ترجمه از سانسکریت
۳۱۵	فصل شانزدهم: نثر دوره قاجار
۳۱۵	دوره افشاریه و زندیه
۳۱۶	نثر دوره اول قاجار
۳۲۵	ادبیات سیاسی
۳۲۶	نثر دوره مشروطه
۳۳۰	فصل هفدهم: نثر دوره معاصر
۳۳۱	نثر تحقیقی یا دانشگاهی
۳۳۴	مقاله‌نویسی
۳۳۵	ترجمه
۳۳۵	داستان‌نویسی
۳۳۹	جمالزاده
۳۳۹	صادق هدایت
۳۴۴	انواع نثر در دوره معاصر
۳۴۴	نمونه نثر علامه محمد قزوینی
۳۴۷	سره‌نویسی
۳۵۰	نثر فنی
۳۵۲	زندگینامه و خاطره‌نویسی
۳۵۴	طنز‌نویسی
۳۵۶	قضیه مرثیه شاعر
۳۵۸	فصل هجدهم: مباحثی دیگر در نظریه سبک و نثرنویسی
۳۵۸	تحصیلات و شغل
۳۶۱	تقلید
۳۶۲	آهنگ‌های نثر فارسی
۳۶۸	نثر مرسل موزون
۳۷۲	تأویل و تفسیر

صفحه	عنوان
۳۷۴	کتب ادبی
۳۷۵	قدرت نویسندگی
۳۷۷	تغییرات مهم سیاسی و اجتماعی
۳۷۷	نثر و نظم
۳۸۰	بلاغت: سخن گفتن به مقتضای حال
۳۸۳	فصل نوزدهم: نثر بر حسب موضوع
۳۸۳	حماسه ملی
۳۸۴	داستان‌نویسی
۳۸۵	شرح حال‌نویسی و تذکره
۳۸۶	منشآت
۳۸۸	علوم ادبی
۳۸۹	تاریخ‌نویسی
۳۹۰	کتب عرفانی
۳۹۲	کتب مذهبی
۳۹۳	کتب علمی
۳۹۴	اخلاق و اندرز و حکمت
۳۹۵	هزل و انتقاد
۳۹۶	انواع دیگر
۳۹۷	فهرست منابع
۴۰۲	فهرست لغات
۴۰۷	فهرست کتاب‌ها
۴۱۵	فهرست نام‌ها

پیشگفتار

این کتاب مروری مختصر بر داستان نثر فارسی است و دورنمایی از تاریخ دراز نثر فارسی را نشان می‌دهد. البته گاهی مطالبی به صورت مفصل آمده است، مثل معرفی مقامات حمیدی یا نفته‌المصدر، زیرا این کتب در دورهٔ دکتری ادبیات فارسی به درس خوانده می‌شوند. یا توضیح این که دری ادامهٔ همان زبان پهلوی است که چندان بر همگان روشن نیست و غیره. چون قبلاً سبک‌شناسی نثر را نوشته‌ام و مسائل فنی را در آن توضیح داده‌ام در این کتاب جزئیات بحث‌ها مثلاً مختصات زبانی را جز به صورت کلی توضیح نداده‌ام. فرض ما این است که خواننده آن کتاب را همراه با این کتاب مطالعه خواهد کرد. البته در این کتاب بحث‌هایی آمده است که به این صورت تفصیلی در سبک‌شناسی نثر نیست، از جمله بحث نثر پهلوی. امروزه معمولاً دانشجویان ادبیات فارسی با زبان‌های باستانی ایران چندان آشنا نیستند، اما من مطلب را به نحوی مطرح کرده‌ام که اگر کسی پهلوی هم نداند باز برایش قابل استفاده باشد.

بدیهی است که داستان نثر فارسی که قدمتی هزارساله دارد داستان مفصلی است. هر کتاب مهمی را اگر می‌خواستیم از جوانب مختلف توضیح دهیم حجم کتاب حاضر به چند برابر می‌رسید. فقط داستان نثر فارسی معاصر که مثلاً رمان‌نویسی را هم دربر می‌گیرد کتابی قطور خواهد شد. باری بدیهی است که اسم و شرح همهٔ کتاب‌ها در این کتاب نیست (در همین چند دههٔ اخیر نسخه‌های خطی بسیاری تصحیح و چاپ شده است) اما به مهم‌ترین و معروف‌ترین آن‌ها حتماً اشاره شده است.

داستان نثر فارسی را به چند گونه می‌توان روایت کرد، مثلاً از دید نوع: نثر تاریخی، عرفانی، ادبی، مذهبی ... این نوع بررسی بیشتر شبیه به بررسی‌های انواع

ادبی می‌شود که تکیه آن بیشتر بر محتواست. طرز دیگر، روایت با توجه به نقاط عطف تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران است. مثلاً نثر قبل از حمله مغول، بعد از حمله مغول، نثر دوره صفویه، نثر دوران مشروطیت ...

اما من به دلایل متعددی تا حدودی همان شیوه مرسوم سنتی را برگزیدم (و کم و بیش فضای فرهنگی هر دوره را در نظر گرفتم)، زیرا در این شیوه با اختصار بیشتری می‌توان بحث کرد، مختصات سبکی هر دوره را گفت، و انواع نثرها را مطرح کرد.

همان‌طور که لئو اسپیتزر گفته است: «سبک‌شناسی پلی است میان تاریخ ادبیات و زبان‌شناسی». زبان‌شناسی در مطالعه ما، عمده‌توجه به مختصات زبانی (به‌ویژه فارسی کهن) در دوره‌های مختلف است. مختصات زبانی فارسی کهن را شادروانان بهار و خانلری ذکر کرده‌اند. من هم در کلیات سبک‌شناسی آورده‌ام.

در بحث از کتاب یا آوردن نمونه نثر کوشیده‌ام که مطالب مهم آن‌ها برجسته شود، مثلاً در نامه‌های خاقانی بحث‌های مهم سبک‌شناسانه است یا راوندی مخالفتی اعتقادی با برخی از نحله‌های دینی دارد. لذا نمونه نثرها و نقل قول‌ها از کتب باید حتماً خوانده شود چون در آن‌ها مطالبی است که من (به جهت رعایت اختصار) وارد آن مباحث نشده‌ام.

در پایان کتاب به برخی از مسائل کلی نثر فارسی به لحاظ سبک‌شناسی و نقد ادبی اشاره کرده‌ام که هر چند مختصر است اما می‌تواند راهگشا باشد. امید است با مطالعه این کتاب نمای کلی و نسبتاً جامعی از تاریخچه نثر فارسی در ذهن خواننده مجسم شود.